

AMİSOS / AMISOS

Cilt/ Volume 9, Sayı/ Issue Özel Sayı (Temmuz/ July 2024), ss./ pp. 138-162
ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230
DOI: 10.48122/amisos.1511814

Özgün Makale / Original Article

Geliş Tarihi/ Received: 06. 07. 2024
Kabul Tarihi/ Accepted: 31. 07. 2024

I. IUSTINIANUS DÖNEMİNDE SOSYAL DURUM VE DİNİ MİMARİYE ETKİLERİ

THE HISTORY OF SOCIAL CONDITIONS AND THEIR IMPACT ON RELIGIOUS ARCHITECTURE DURING THE REIGN OF JUSTINIAN I

Erkan KAYA *

Öz

I. Iustinus'un çağrısıyla başkent Constantinopolis'e gelen yeğeni I. Iustinianus, I. Iustinus tarafından 527 yılında eş imparator ilan edilmiş ve daha sonra aynı yıl tek imparator olmuştur. I. Iustinianus'un Dönemi'nde imparatorluğun çeşitli yerlerinde yapıların onarımına öncülük etmesi, sanat ve mimariyi desteklemesi 6. yüzyılı önemli kılmıştır. Constantinopolis'te hipodromda yapılan araba yarışları, halkın adrenalın tutkusunu sürdürmesini sağlamıştır. Ancak bir olay sonucunda çıkan isyan, kente ve önemli yapılara zarar vermiştir. I. Iustinianus, Nika İsyanı'nı ordu komutanı aracılığıyla bastırarak önemli bir kıyım gerçekleştirmiştir. Bu olaylar, imparatorluğa zarar verse de I. Iustinianus, Hagia Sophia Kilisesi'nin inşa edilmesini sağlayarak halkı inanç aracılığıyla kazanmıştır. Anthemios ve Isidoros gibi matematikçi ve fizikçi mimarlara görev vererek Hagia Sophia'nın yapımını başlatmıştır. I. Iustinianus Dönemi Bizans dini mimarisinde merkezi kubbe, kilisede tek tanrılı inançlardaki evrensel hâkimiyetin simgesel önemini vurgulayarak dikkat çekmiştir. Dolayısıyla, I. Iustinianus Dönemi Bizans mimarisi ve sanatında önemli bir dönüm noktası olmuştur. 6. yüzyılın ilk yarısında Nika İsyanı'nın başkent mimarisinde bir dönüşüme sebep olabileceğinin öngörülmemesi ve bir imparatorun mimari ve sanat konusunda doğrudan teşvik edici ve destekleyici olmasıyla birlikte imparatorluk bütçesinin bir kısmının mimari ve sanat alanında kullanılması dönemin en belirgin özelliği olmuştur. I. Iustinianus'un imparatorluğu öncesinde, I. Iustinus Dönemi'nde tecrübe kazanmasının yanı sıra akıllı bir kadın olan eşi Theodora'nın da desteğiyle güçlü bir politika yürütmüştür. İmparatorluk sınırları içinde birçok yapı onarımı ya da inşasında doğrudan etkisi olan I. Iustinianus'un toplumsal hareketleri ve orduyu başarılı yönetmesi

* Sorumlu Yazar/Responsible Author: Arş. Gör. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bursa/Türkiye. E-posta: erkankaya@uludag.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8235-052X>

imparatorluğun en geniş sınırlarına ulaşmasını da sağlamıştır. Askeri başarısının yanı sıra özellikle dini mimari ve sanatta attığı adımlarla toplumun desteğini almıştır.

Anahtar Kelimeler: I. Iustinianus, Hagia Sophia, Nika İsyanı, Bizans, Mimari.

Abstract

Justinian I, summoned to the capital Constantinople by his uncle Justinus I, was declared co-emperor in the year 527 and later became the sole emperor in the same year. His leadership during the period of Justinian I. played a crucial role in the restoration of buildings across various locations in the empire, making the 6th century significant in terms of art and architecture. The chariot races held in the Hippodrome in Constantinople during this time contributed to sustaining the public's adrenaline passion. However, a rebellion that erupted as a result of an incident caused damage to the city and important structures. Justinian I. suppressed the Nika Rebellion through the intervention of the army commander, conducting a significant massacre. Despite the harm caused to the empire by these events, Justinian I. won the people's favor from a religious perspective by overseeing the construction of the Hagia Sophia Church. He initiated the construction of Hagia Sophia by assigning tasks to mathematician and physicist architects such as Anthemios and Isidoros. Justinian I.'s reign marked a turning point in Byzantine religious architecture with the emphasis on the central dome, symbolizing the importance of the celestial dome in monotheistic beliefs within the church. Therefore, the era of Justinian I. became a significant milestone in Byzantine architecture and art. The unforeseen transformation in the capital's architecture due to the Nika Rebellion in the first half of the 6th century, along with the direct encouragement and support of an emperor in architectural and artistic matters, was a distinctive feature of the period. Besides gaining experience during the reign of Justinus I. before his own rule, Justinian I., with the intelligent support of his wife Theodora, pursued a strong policy. His effective governance of societal movements and the army within the borders of the empire directly influenced numerous building repairs and constructions, contributing to the empire's expansion to its widest boundaries. In addition to his military successes, he garnered support from the society, particularly through his steps in religious architecture and art.

Keywords: Justinian I, Hagia Sophia, The Nika Revolt, Byzantium, Architecture.

Giriş

I. Iustinianus'un sanat ve mimariye yaklaşımı Constantinopolis'in rakibi olan İskenderiye, Antakya ve Roma gibi şehirleri geride bırakmasını sağlamıştır.¹ MS 6. yüzyıl hem sanatsal faaliyetler hem de imar faaliyetleri bakımından oldukça zengin bir gelişime ve dönüşüme tanıklık etmiştir. I. Iustinianus Dönemi ve mimarisi hakkında yapılan bu araştırma, Iustinianus Dönemi'ni coğrafi, ekonomik ve sosyal açıdan değerlendirerek mimari ve sanatsal faaliyetlere etkilerini incelemektedir. Ayrıca Nika İsyanı vesilesiyle inşa edilen Hagia Sophia ile özellikle Iustinianus Dönemi'nde ön plana çıkan kubbeli kiliselerin araştırmada ele alınması özel bir tercih olmuştur. Erken Bizans mimarisıyla birlikte bilinen bazilikal planlı ve kırma çatılı kiliselerin bir dönüşüm sürecine girmesinden dolayı kubbeli kiliselerin araştırmada ön plana çekilmesi tercih edilmiştir. Mimaride yaşanan değişikliklerin arka planındaki sosyal ve idari etkilerin değerlendirilmesiyle birlikte dönemin genel durumu ele alınacaktır. Dolayısıyla yapılan araştırmada öncelikle tarihi sürecin sosyal açıdan kısaca değerlendirilmesiyle birlikte coğrafi durumun, ekonominin ve sosyal ortamın mimariye ve sanata olan etkilerine odaklanılacaktır.

MS 491 yılında İmparator olan I. Anastasios'un halefi olabilecek bir evladının bulunmaması ve izlediği din siyasetinin ardılları tarafından destek görmemesi, 518 yılındaki ölümüyle boşalan imparatorluk yönetimine I. Iustinus'un geçmesine vesile olmuştur.² Dolayısıyla senato, zorunlu bir karar vererek imparatorun muhafız kumandanı ve aynı zamanda

¹ Alchermes 2005, 343.

² Gregory 2011, 126

I. Iustinianus'un amcası olan I. Iustinus'un 518 yılında imparator olmasına ve 527 yılına kadar imparatorluğunu sürdürmesine zorunlu olarak boyun eğmiştir.³ Ancak I. Iustinianus'un 527 yılında imparator olmasına rağmen, daha erken tarihlerden itibaren yani amcası I. Iustinus Dönemi'nde imparatorluk yönetiminde etkin bir güç olduğu bilinmektedir.⁴ I. Iustinianus'un yoğun desteğiyle ve yönlendirmeleriyle imparatorluk yönetimini sürdüren I. Iustinus, yeğeni I. Iustinianus'u 527 yılının Nisan ayında eş imparator olarak ilan etmiş ve 1 Ağustos 527 tarihine amcasının ölümüyle I. Iustinianus tek imparator olmuştur.⁵ Amcasına destek olduğu sürede imparatorluk yönetiminde iyi bir tecrübe kazanan ve imparatorluk dinamiklerini yeterince özümseyen I. Iustinianus, tek imparator olmasıyla birlikte tam bağımsızlığını kazanarak ve imparatorluğun siyasi, idari ve dini yönetiminde etkin bir yönetim sergileyecektir. Theodora ile evli olan I. Iustinianus, bu tarihten sonra yönetimde ve yapacağı uygulamalarda farklı yaklaşımlarıyla adından çok söz ettirecek bir imparator olacaktır (Res. 1).⁶

I. Iustinianus'un imparatorluğu öncesinden gelen geleneksel inançları ve yerleşmiş kanılarıyla birlikte dini guruplara karşı oluşturduğu ön yargıların etkileri imparatorluğu sürecinde de görülecektir. I. Iustinianus'un imparator olduğunda, dini konularda karşı olduğu Maniheizm,⁷ Sameriler⁸ ve Paganlar gibi gruplar imparatorun bu yaklaşımından olumsuz olarak etkilenmiştir. Paganist inançların toplum içinde devam etmesine ve bu konuda okullarda eğitim verilmesine müsaade etmeyerek öncelikle Atina Akademisi'ni kapatması I. Iustinianus'un olumsuz yaklaşımına örnek olarak verilebilir.⁹ I. Iustinianus, mutlakiyetçi bir kişiliğe sahip amcasının etkisinde kalmış ve Hıristiyanlığın tek bir Tanrı inancı egemenliğinde birleştirilmesiyle oluşturulacak evrensel devlet düşüncesini gerçekleştirmek için yaşamı boyunca çabalamıştır. Dini konularda fazlasıyla tutucu olan I. Iustinianus'un istediklerini gerçekleştirebilme yolunda uyguladığı siyasi ve sosyal yöntemlerde verilen canlar ve dökülen kanla hiçbir şekilde ilgilenmemiştir. Özellikle, imparatorluğu sürecinde fetih alanlarını genişletmesiyle, yeni yapılar inşa ettirmesiyle, birçok yapıda onarım yaptırmasıyla diğer imparatorlardan farkını gösterirken, kendisine kadar zenginleşmiş olan devletin iç kaynaklarını da hızla tüketerek devlet ekonomisinde bir çöküş yaşatması bakımından da ön plana çıkan bir imparator olmuştur.¹⁰

I. Iustinianus'un evrensel imparatorluk arzusunda olması ise imparatorluk politikasında ve askeri girişimlerde kendini göstermektedir. Roma İmparatorluğu'nun geçmişteki geniş sınırlarının ve gücünün farkında olan I. Iustinianus, batıda kaybedilen toprakları geri alarak eski gücü geri getirme konusunda kararlı bir tavır izleyecektir.¹¹ Dolayısıyla bu amaç doğrultusunda imparatorluk sınırlarının, fetih yoluyla genişletilmesiyle; İtalya'nın tamamı, Korsika, Sardunya ve Sicilya Adaları, İspanya'nın güneyi ve Akdeniz'in güney kıyı şeridi Bizans İmparatorluğu sınırlarına dâhil edilmiştir (Res. 2).¹² Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarının en geniş olduğu dönem, I. Iustinianus'un güttüğü bu politikayla elde ettiği başarının sınırlara yansıdığı 527-565 arasındaki süreçtir. Ancak imparatorluk sınırlarının bu denli genişlemesi, idari yönetimin yanı sıra imparatorluk ekonomisinde ve askeri açıdan da zorlukların yaşanmasına zemin hazırlayacak bir sürecin başlamasına sebep olmuştur. Sınırların genişlemesi imparatorluğu

³ Vasiliev 1943, 164; Levchenko 1999, 56.

⁴ Ostrogorsky 2006, 64.

⁵ Gregory 2011, 129.

⁶ Mainstone 2001, 234-235.

⁷ Maniheizm, 3. yüzyılda Mani tarafından Pers İmparatorluğu sınırlarında kurulan ve kutsal kitapları Arzhang olan bir dindir. Kısa sürede yayılmış ve 8. yüzyılda Uygur Devleti'nin milli dini olmuştur.

⁸ Sameriler, Eski Ahit'in Pentateukhos'tan sonra gelen kitapları kabul etmeyen tektanrıci bir düşünceye sahiptir.

⁹ Gregory 2011, 130.

¹⁰ Levchenko 1999, 57-58.

¹¹ Grand 2000, 155.

¹² Ostrogorsky 2006, 65.

sosyal anlamda zor zamanların beklediğine işaret ederken, savunulması zorlaşan sınırların da güvenliği konusunda açıklar bırakmaktadır. Güvenliğin ve sınır bölgelerindeki zafiyetlerin ortaya çıkması ise toplumsal, ekonomik ve askeri alanlarda kademeli olarak gelişecek tepkilerin oluşmasını hızlandırmıştır.

Gençliğinden itibaren aceleci, cesur ve şiddete eğilimli bir yapıya sahip olan I. Iustinianus imparator olana kadar, Roma geleneğinden gelen ve Constantinopolis'te de yapılan araba yarışlarında Maviler'i desteklemiştir (Res. 3). Önceleri mavi, kırmızı, yeşil, beyaz olmak üzere renklerden adını alan takımların birçoğu 5. yy. sonları 6. yüzyılın başlarında yok olduğunda, geriye sadece Maviler ve Yeşiller kalmıştır.¹³ Bu takımlar yarışmalardaki gurupların yanı sıra; iki farklı siyasi görüşü ve iki farklı toplumsal sınıfı temsil etmekteydi. Dolayısıyla her türlü rekabeti benimseyen bu guruplar arasında sürekli bir yarış ve karşılıklı şiddetli saldırılar yaşanmaktaydı. Çoğunluğu aristokratlardan oluşan Maviler, devlet ve kilise siyasetini desteklemekteydi.¹⁴ Fakat buna rağmen, I. Iustinianus'un imparatorluğuyla birlikte farklı bir siyasete yönelişi ve imparatorluğun birçok masrafiyla açığa çıkan ekonomik zararın halktan alınan vergilere yansması, ekonomik zorluklar yaşamaya başlayan halkın ciddi tepkiler vermesine sebep olmuştur. 10 Ocak 532 tarihinde Constantinopolis valisinin Mavilerden ve Yeşillerden olduğu anlaşılan iki kişiyi idam ettirmek için tutuklatmasının ardından her iki kişinin de kaçarak bir yerde saklanması kent içinde yaşanacak ve hızla büyümeye meyilli olan olayları tetiklemiştir. Hipodromda yapılan yarışlarda, her iki grup üyelerinin de imparatorun bu kişilerin affedilmesini istemesine rağmen I. Iustinianus'un yanıtının olumsuz olması, bu iki gurubun da birleşerek imparatora karşı çıkmasına sebep olmuştur (Res. 4¹⁵).¹⁶ Hipodromda her iki gurubun da birleşerek imparatora karşı gelmesiyle başlamış olan bu ayaklanma, hipodromun dışına da taşarak kent dokusuna zarar verme girişimiyle devam etmiştir. Hipodromda atılan slogandan dolayı, Nika İsyanı olarak adlandırılan ve halkın tepkisinin hızla büyüdüğü bu ayaklanmanın gidişatı imparator I. Iustinianus'a karşı bir gruplaşmayla devam ederek, imparatorun değiştirilmesi çabalarının doğmasına da sebep olmuştur. Fakat I. Iustinianus bu ayaklanmayı eşi Theodora'nın fikri desteğiyle ve o dönemde şans eseri başkentte olan ordu komutanı Belisarius aracılığıyla yapılan büyük bir katliamla engelleyebilmiştir (Res. 5).¹⁷ Fakat bu süreçte kent yapısal ve sosyal olarak ciddi zararlara maruz kalmıştır. Özellikle 360 yılında inşa edilen ilk Hagia Sophia Kilisesi, bu ayaklanmada yanarak ciddi zarar görmüştür. Kent dokusunun değiştirilmesine dair farklı fikirlere sahip olan I. Iustinianus, kente yaşanan bu yıkımı büyük bir fırsat olarak değerlendirmiş ve Constantinopolis için uzun vadede yeni bir imar programıyla kent dokusunda değişim yaratmaya girişmiştir.¹⁸ Özellikle hipodromda ciddi bir kıyımla bastırılan Nika İsyanı'nda halkın ciddi tepkisini toplayan I. Iustinianus, ikinci Hagia Sophia Kilisesi gibi doğrudan halka ve tanrıya hizmet eden; halkı tanrıya bağlayan önemli bir kilisenin inşa edilmesinde doğrudan etkili olması halk arasında birçok taraftar kazanmasını da sağlamıştır. Bizans mimarlığında ciddi bir dönüm noktası olan ve mimari anlamda değişimi başlatan bu dönemin, imar programının arka planında I. Anastasius (491-518) Dönemi'nde başlanan işlerin tamamlanmasına yönelik girişimlerin yanı sıra I. Iustinianus'un sarnıçlar, hisarlar ve su kemerleri yaptırarak diğer kamu yapılarının onarılması için imparatorluk bütçesini kullandığı bilinmektedir.¹⁹

¹³ Gregory 2011, 127.

¹⁴ Ostrogorsky 2006, 66.

¹⁵ Martinelli 1975, 49.

¹⁶ Ostrogorsky 2006, 67; Gregory 2011, 131-132.

¹⁷ Mainstone 2001, 234.

¹⁸ Gregory 2011, 133.

¹⁹ Grand 2000, 157.

I. Iustinianus Dönemi, özellikle kubbeli bir yapı olarak ön plana çıkan Hagia Sophia Kilisesi gibi bir imar örneğinin mimari gelişime sağladığı katkıyla birlikte erken dönem Bizans mimarisinin doruk noktası olarak nitelendirilen bir süreç yaşanmıştır.²⁰ Bizans İmparatorluğu'nun bu döneminde, imar faaliyetleri mimari onarımların yanı sıra ihtiyaçların belirlediği biçimde de gelişmiştir. Örneğin imparatorluğun doğu sınırında bulunan Persler, imparatorluk için bir tehdit unsurudur. Dolayısıyla Perslerle yapılacak savaşta her türlü hilenin döneceği ve kuşatmanın ön plana çıktığı bir savaş olacağı için imar faaliyetlerinde bu tür sebepler göz önünde tutulmuştur.²¹

I. Iustinianus Dönemi Yapılarında Mimari ve Sanat

I. Iustinianus Dönemi'nin; siyasi, askeri, hukuki ve ekonomik açıdan güçlü ve zengin bir yapıya sahip olması sanat ve mimariyi olumlu yönde etkilemiştir. Bu dönemin önceki dönemlerden en önemli farklarından biri, imparatorun sanat ve mimariyi bizzat desteklemiş olması ve bu dönemde sanat ile mimari faaliyetler için imparatorluk kaynaklarından ciddi harcamalar yapılmasıdır. Özellikle, imparatorluğa ciddi biçimde etki edecek olan Nika İsyanı gibi büyük bir halk ayaklanmasının ardından girilen mimari faaliyetler, imparatorun kendi gücü ile dini gücün birleştirilmesiyle halkı olumlu yönde etkilemek için kullanılacak iyi bir yöntem olmuştur. Dolayısıyla dini mimari sayesinde elde edilen büyük destek hem mimari süsleme sanatları açısından hem de sosyal açıdan faydalı olmuş; imparatorluk teamülleriyle ve Hristiyanlığın adabıyla yetişmiş I. Iustinianus'un ise siyasi gücünü takviye etmesi bakımından önemli olmuştur.

524-527 yılları arasında şimdiki Saraçhane'de inşa edilmiş olan Aziz Polyeuktos Kilisesi, I. Iustinianus'un hükümdarlık dönemi başlamadan yapılmış bir kilisedir (Res. 6²²).²³ Bu kilise I. Iustinianus Dönemi'nde Hagia Sophia Kilisesi ile birlikte ön plana çıkacak olan büyük boyutlarda inşa edilen kubbeli bazilika plan tipinin Anadolu'daki öncüsü olması bakımından bir öneme sahiptir. Günümüze ulaşan temel kalıntılara göre bazilikal bir altyapıya sahip olan yapının 7 metreye yakın duvar kalınlığı olması, bu duvarların ahşap bir çatıdan ziyade daha ağır olan kubbe örtü sistemine sahip olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla I. Iustinianus Dönemi'nde görülmekte olan kubbeli bazilikaların daha önceki dönemde varlığı bilinen fakat mimari anlamda başarıyla ön plana çıkamamış olan kubbenin, imparatorluk desteğiyle de var edilmiş olması muhtemeldir. Hagia Sophia Kilisesi'nin inşası sırasında kubbenin statüğünde yaşanan sıkıntılardan dolayı imparatora danışan mimarlar, I. Iustinianus'un teşvik edici sözlerinden cesaret bularak işlerine devam etmişlerdir.

İmparator I. Iustinianus'un mimari ve sanatta özel teşvikleri ve imparatorluk bütçesiyle doğrudan imar ve onarım faaliyetlerine girişmesi özellikle 6. yüzyılın başkent mimarisinde olumlu katkılar sağlamasının yanı sıra imparatorluk sınırlarında birçok mimari girişimin de görülmesini sağlamıştır. Dolayısıyla hipodromdaki yarışların yanı sıra inanç gereklilikleri bağlamında da toplumsal ihtiyaçların ihtişamlı yapılarla desteklenmesi imparatorun güçlenmesini sağlamıştır. Yine aynı dönemlerde 527-536 tarihleri arasına atfedilen Sergios-Bacchos Kilisesi, günümüze sağlam ulaşan bir yapı olması bakımından önemlidir (Res. 7).²⁴ Dıştan kare içten sekizgen planlı olan yapı, sekizgen biçimde yerleştirilmiş 8 adet taşıyıcıya oturan bir kubbe ile örtülmüştür. Bu merkezi mekân ise dört yönde çevre koridoru ile çevrelenmektedir.²⁵

²⁰ Mango 2006, 83.

²¹ Mango 2006, 84.

²² Harrison 1989, 129, fig. 169.

²³ Mango-Ševčenko 1961, 243-247; Saraçhane kazıları ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Harrison 1986.

²⁴ Millingen 1912, 81, fig. 23-24.

²⁵ Bardill 2000, 1-11.

İS. 6. yüzyılın ilk yarısında başarıyla takip edilen mimari programın en önemli katkısı, kendinden sonraki dini mimariyi etkileyecek olan Hagia Sophia Kilisesi'nin yeniden yapılmış olmasıdır (Res. 8²⁶, 9²⁷). Hagia Sophia Kilisesi'nin elbette kendinden önce yapılan Aziz Polyeuktos Kilisesi, Sergios-Bacchos Kilisesi gibi yapıların bazı etkilerini taşıyor olduğu görülmektedir.

İlk olarak 360 yılında inşa edilen Büyük kilisenin halk ayaklanmasında yandığı malumdur. Bu dönemde Chrysostomos (Altın dilli) isminin yakıştırıldığı Ioannis Chrysostomos'un gezerek halka vaazlar verdiği ve bu vaazlarla halkı derinden etkilediği bilinir (Res. 10).²⁸ İmparator Arcadius'un karısı Eudoxia ilk Hagia Sophia Kilisesi'nin önüne bir kaide üzerine kendi heykelini yaptırmıştır. Bu heykele kızan Ioannis Chrysostomos ise vaazlarında karşıt görüşleri dillendirdiği için Eudoxia çok rahatsız olmuştur. Bu olaylardan dolayı Ioannis Chrysostomos, Eudoxia'nın etkisiyle Karadeniz üzerinden sürgüne gönderilir. Ioannis Chrysostomos yolculuk sırasında ölür. Fakat bundan önce, halkın sevdiği Ioannis Chrysostomos'un sürgüne gönderilmesine 404 yılında itiraz eden halkın çıkardığı ayaklanma sırasında Megala Ekklesia olarak bilinen I. Hagia Sophia Kilisesi yanmıştır. Büyük Kilise'nin 404 yılında yanmasının ardından inşa edilen II. Hagia Sophia Kilisesi ise,²⁹ 532 yılında çıkan Nika İsyanı'nda ateşe verilmiş ve bu durum İmparator I. Iustinianus'un, bu yapının yerine imparatorluğun tüm görkemini yansıtabilecek yeni bir kilise inşa etmesine zemin hazırlamıştır. Bu büyük yangında sadece II. Hagia Sophia Kilisesi değil, aynı zamanda Hagia Eirene, Zeuksippos Hamamları, İmparatorluk Sarayı'nın bir bölümü de yanmıştır.³⁰ Bu kaos atlatılmasıyla birlikte Miletli İsidoros ve Trallesli Anthemios tarafından 5,5 yılda tamamlanacak olan ve günümüze kadar onarımlarla ulaşan Hagia Sophia Kilisesi, 27 Aralık 537 tarihinde kutsanmıştır.³¹ Burada önemli bir nokta olan, İsidoros ile Anthemios'un sadece birer mimar değil; fizik ve matematik uzmanı olmalarıdır. Böylesine abidevi bir yapının mimarlar tarafından değil de fizik ve matematik gibi bilimlerde uzman ve mimarlık yapan iki kişi tarafından yapılması, yapının başarısına olumlu katkılarda bulunmuştur. Dönemin toplumsal olaylarında imparatorun tarihçisi Prokopios, her ne kadar imparatorun birtakım faaliyetlerini desteklemese de hatta gizli yazdığı kitabında birçok konuda eleştirse de halkın desteğini kazandığını ve destek olmayan kesimin ise korkudan ses çıkaramadığını vurgulamaktadır. Hagia Sophia Kilisesi'nin detaylı betimini içeren metinlerin yazılması da kilisenin o dönemde gördüğü ilgiyi açıkça göstermektedir.³²

Hagia Sophia Kilisesi'nin mimari bakımdan değerlendirildiğinde anlaşılmalıdır ki, 6. yüzyılın ilk yarısına kadar mimaride uygulanan birçok unsur bu kilisede birleştirilerek, kendine kadar olan mimari uygulamalardan farklı bir görünümle hayat bulmuştur. Fakat Mango'nun da dikkat çektiği bir durum vardır ki, Hagia Sophia Kilisesi'nin çağdaşı olan Sergios-Bacchos Kilisesi'nin (527-536) planının kuzey-güney ekseninde ayrılarak araya merkezi bir kubbenin yerleştirilmesiyle oluşturulmuş olabileceği görüşü de bulunmaktadır.³³ Hagia Sophia Kilisesi ve Sergios-Bacchos Kilisesi'nin planları karşılaştırıldığında, Sergios-Bacchos Kilisesi kubbeli kilise olarak nitelendirilebilecekken, Hagia Sophia Kilisesi'nde plan kubbeli bazilikaya dönüşmüştür (Res. 7, 9). Çünkü mimarlar Hagia Sophia Kilisesi'nde doğu-batı yönünde uzanan bazilikal bir plan içinde, kubbeyi ön plana çıkarmışlardır. Mimaride doğu-batı eksenindeki

²⁶ Kesitler: Mainstone 2001, 275, 277; 3D Model: Nur-Özer 2017, 69.

²⁷ Mainstone 2001, 350.

²⁸ Gregory 2011, 105-106.

²⁹ Mango 2006, 90.

³⁰ Düzgüner 2004, 73; Mango 2006, 93.

³¹ Mango 2006, 93.

³² Mabeyinci 2018, 59.

³³ Mango 2006, 93.

yönelimin vurgulandığı bazilikal plan içinde kubbe uygulamasına örnek olarak gösterilebilir. Fakat 532 yılında inşa edilen Hagia Eirene Kilisesi'nde ise bu durum biraz daha farklılaşır. Hagia Eirene Kilisesi mimari bakımdan değerlendirildiğinde, doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen bir mekânda, orta nefi daha geniş yan nefleri ise dar düzenlenen üç nefli bir bazilikal planın kurgulandığı görülür. Ayrıca nef ayrımını sağlayan ve orta birimi sınırlayan taşıyıcılardan dördünün birer paye haline getirilmesiyle kubbe ağırlığını taşıyabilecek bir sistem kurulmuş ve böylelikle bazilikal plan içinde doğuya daha yakın olmak üzere bir kubbe yerleştirilmiştir (Res. 13).³⁴ Dolayısıyla kubbeli bazilika sınıfına girmesi bakımından Hagia Eirene Kilisesi, Hagia Sophia Kilisesi'ne göre daha ön plana çıkmaktadır³⁵. Fakat Hagia Sophia Kilisesi hem mimari strüktür hem de görkemli düzenlenişinden dolayı ön plandadır. Bizans imparatoru I. Iustinianus tarafından yaptırılan kilise, bu niteliğinin yanı sıra sadece mimari bakımdan değil, mozaikleri ve süsleme bakımından da önemli bir konumdadır. Fakat İkonoklazm Dönemi'nin olumsuz etkileri Hagia Sophia Kilisesi'nde de görülmüştür. İkonoklazm sonrası mozaik ve süsleme sanatının Hagia Sophia Kilisesi'nde devam ettiği ancak bu dönemde tanrısal tasvirlerin yok edildiği bilinmektedir. Buna rağmen İkonoklazmın etkilerinin sonlanmasının ardından tanrısal tasvirlerin yeniden üretildiği görülür. Örneğin apsis yarım kubbesinde bulunan Meryem ve Çocuk İsa tasviri, Meryem yüzünün en güzel görüldüğü tasvirlerden biridir (Res. 11, 12). Bu kompozisyonda; mavi bir giysi giymiş olan Meryem, kucağında oturan Çocuk İsa ile bir tahtta oturmaktadır. I. Iustinianus Dönemi'nden daha sonrasına yani 867 yılına tarihlenen bu mozaik İkonoklazm sonrası Hagia Sophia Kilisesi'ne yapılan ilk mozaiktir. Malesef ikonoklazm öncesine ait tasvirlerin niteliğine dair bilgiler ancak dönem kaynaklarından edinilmektedir. Hagia Sophia Kilisesi, I. Iustinianus'un tarihçisi olan Prokopios tarafından şu şekilde anlatılmaktadır;

*“Kilise görenleri büyüleyen muhteşem bir görünüme kavuşmuştu, ancak bu ihtişamı gözleriyle görmeyenler anlatılanlara inanamıyorlardı. Göklere doğru süzülen bu yapı, etrafındaki diğer görkemli yapıların arasından sıyrılmaktaydı. Kilise tarifi imkânsız bir güzelliğe sahipti, gerek boyutları gerekse uyum içindeki gövdesiyle kusursuzdu. Kilisenin içini dolduran güneş ışınları çoğalarak mekânı inanılmaz bir aydınlığa boğuyordu.”*³⁶

*“Fazlasıyla gün ışığıyla ve gün ışığının mermerlerden yansımalarıyla doludur. Gerçekten de iç mekânın dışarıdan, güneşle aydınlatılmadığı söylenebilir, ışınlar sanki içten gelir, böylesine bir ışın bolluğu bu kutsal yeri yıkar... Havada inanılmaz becerinin sonucu olarak, birbiriyle uyumlu şekilde akan ve ancak onlara bitişik kısımların üzerinde duran tüm bu detaylar tek ve olağandışı bir plana bağlı bir uyumu sergiler. Bu durum izleyicinin bu detaylardan birinin üzerine fazlaca takılıp kalmasını önler, ama yine de her bir detay göze takılır ve dikkati kendi üzerine çeker. Bu nedenle bakışlar ani ve sürekli olarak bir detaydan diğerine kayar, izleyici sonuçta hangi detayı diğerlerinden daha çok takdir edeceğini seçemez.”*³⁷

Prokopios'un anlatımından da anlaşılmaktadır ki, İkonoklazm öncesinde yapının süsleme unsurlarındaki ve ayrıntılarındaki başarılı uygulama çok dikkat çekicidir. Kilisenin içi mermerlerden ve muhtemel altın yaldızlı mozaiklerden yansıyan ışıktan dolayı göz alıcı bir süslemeye sahiptir. Fakat bu süslemeler İkonoklazm Dönemi'nde tasfiye edilmiştir. Ayrıca Prokopios, I. Iustinianus Dönemi'nde yapılan kiliselere dair verdiği bilgilerde Hagia Sophia

³⁴ Müller Wiener 2001, 113.

³⁵ Mango 2006, 93.

³⁶ Gregory 2011, 134.

³⁷ Roth 2006, 351.

Kilisesi haricinde 32 tane kilise ismi daha belirtmektedir. Bu kiliselerden Hagia Eirene ve Kutsal Havariler Kilisesi büyük boyutlu yapılarıdır. Günümüzde mevcut olmayan Kutsal Havariler Kilisesi'nin muhtemel hali kaynaklar sayesinde bilinmektedir.³⁸

337 yılında tamamlandığı kabul edilen ve "Ecclesia antiqua" olarak bilinen fakat günümüze ulaşan bir kalıntısı bulunmayan kilisenin yerine, 532 yılında günümüz Hagia Eirene Kilisesi inşa edilmiştir (Res. 13).³⁹ Kubbeli bazilikalardan arasında değerlendirdiğimiz Hagia Eirene Kilisesi'nde, orta nef yerleştirilen bir kubbe ile merkezi bir mekân oluşturulmuş ve kuzey-güney kenarlarda derin tutulan kemerlerle de yan nefler örtülmüştür. Bu kilisede derin kemerlerin adeta bir örtü sistemi olarak uygulandığı görülmektedir. Hagia Eirene Kilisesi'nde süsleme anlamında günümüze ulaşan bir haç figürü apsisi yarım kubbesinde yer almaktadır (Res. 14). Apsis yarım kubbesinde bulunan bu haç figürü, özellikle perspektif kazandırılarak çizildiğinden, karşıdan bakıldığında yarım kubbenin merkezine asılmış gerçek bir haç izlenimi vermektedir.⁴⁰

I. Iustinianus Dönemi'nden önce yapıldığı tahmin edilen ve günümüzde İstanbul Fatih Sultan Mehmet Camii alanında olduğuna dair bilgiler bulunan Havariler Kilisesi, I. Iustinianus Dönemi'nde onararak yeniden yapılmıştır (Res. 15).⁴¹ Özgün haline benzer şekilde inşa edildiği düşünülen serbest haç planlı kilise, merkezde ve dört yönde bulunan birer kubbe ile örtülmüştür (Res. 16).⁴² Yapının doğu haç kolunun kuzeyinde I. Iustinianus'un kendisine yapılan bir mezar yapısı bulunduğu kabul edilir. I. Iustinianus Dönemi'nde ön plana çıkan kubbeli bazilikalara rağmen, imparatorluğun diğer bölgelerinde inşa edilen kiliseler; bölgesel hatta yerel özellikler taşımaktadır. Dolayısıyla kubbeli bazilikalardan her yerde aynı dönemde benimsendiği kabul edilemez.⁴³ Prokopius'un anlatımından da öğrenildiği gibi imparatorluğun başkentinde sürdürülen yoğun mimari faaliyetlerin yanı sıra I. Iustinianus tarafından diğer bölgelerde de imar politikası güdülen çeşitli imar faaliyetleri ve onarım girişimleri yapılmıştır. Bu girişimler özellikle ön plana çıkan dini mimaride ekseriyetle kiliselerde sayısal olarak artışın nedenlerinden biri olarak görülebileceği gibi toplumsal gerekliliklerin de etkisiyle şekillenen bir sürecin yaşandığına işaret etmektedir.

Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarına dâhil olan İtalya'nın Ravenna kenti, I. Iustinianus yönetiminde parlak bir dönem yaşamıştır. 6. yüzyılda kısa süreliğine imparatorluğun başkenti olan Ravenna'da, 530 yılında inşa edilen Nuovo'daki San Apollinare Kilisesi (Res. 17)⁴⁴, 537-549 yıllarında inşa edilen Classe'deki San Apollinare Kilisesi (Res. 18)⁴⁵ ve 547 yılına tarihlenen San Vitale Kilisesi (Res. 19)⁴⁶ bu zenginliğin mimariye süsleme ve imar açısından nasıl yansıdığının bir göstergesidir.⁴⁷

Merkezi kubbeli ve çevre koridorlu olan San Vitale Kilisesi'nde apsis ve bemada bulunan mozaikler ön plana çıkmaktadır. Yaklaşık olarak 2.74 m. yüksekliğe sahip iki mozaik levhadan biri; İmparator I Iustinianus ve maiyetiyle birlikte Ravenna'nın ilk başpiskoposu

³⁸ Daskas 2015.

³⁹ Müller Wiener 2001, 112.

⁴⁰ Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği Golgotha Tepesi'ni simgeleyen üç basamak üzerine çizilen haç, Hz. İsa'yı simgelemektedir.

⁴¹ MS.BZ.019-BF.F.1993.F2831, Doaks.

⁴² Paris Bibliothéque Nationale.

⁴³ Mango 2006, 103.

⁴⁴ Deliyannis 2010, 149.

⁴⁵ Deliyannis 2010, s. 262.

⁴⁶ Deichmann 1976, pl. 37-38.

⁴⁷ Alchermes 2005, 346.

Maximianus ile kilise ileri gelenlerini (Res. 20); diğeri ise, İmparatoriçe Theodora ve onun maiyetini tasvir eder (Res. 21).⁴⁸

San Vitale Kilisesi'nin apsis kubbesinde yer alan kompozisyonda, başlangıç ve bitişin ve evrendeki döngünün simgesi olan bir daire üzerinde oturan İsa, yanına yerleştirilen iki meleklerle birlikte tasvir edilmektedir (Res. 22). Hz. İsa'nın sağındaki meleğin yanında kilisenin adandığı Aziz Vitale yer alırken; İsa'nın sol tarafındaki meleğin yanında ise kilisenin banisi Ecclesius yer almaktadır. Doğa içinde yer alan bu tasvirlerin üst kısmında ise gökyüzünü temsil eden bulutlar stilize tasvir edilmiştir.

Ravenna'dan sonra ise Anadolu topraklarında 548 öncesinde inşaatına başlanan Efes Aziz İoannes Kilisesi, I. İustinianus Dönemi mimari özelliklerini taşıyan haç planlı ve kubbeli bir bazilika olarak ön plana çıkmaktadır (Res. 23⁴⁹).⁵⁰ İlk olarak bu alana gömüldüğü düşünülen Aziz İoannes'in mezar yapısı burada bulunur. Kilise ise bu mezar yapısı üzerine geliştirilen bir planlamaya sahiptir. Merkezi mezar yapısı olacak biçimde dört yöne birer kubbeli mekân yerleştirilmiş ve oluşturulan haçın batı kolu ise batıya doğru genişletilmiştir. Çevre koridorlu haç planlı ve kubbeli bir yapı olan Aziz İoannes Kilisesi de İustinianus Dönemi'nde Efes gibi oldukça geniş bir yerleşime sahip olan bir kentte inşa edilen büyük programlı kiliselerden biridir.

I. İustinianus Dönemi mimarisi düşünüldüğünde genellikle kubbeli kiliseler ön plana çıkmaktadır. Bunun yanı sıra bazilikal plan içinde kubbe uygulamasının ilk örnekleri de bu dönemde görülmektedir. Fakat bir genelleme yapıldığında yine de bazilikal planlı yapılar imparatorluk sınırları içinde sayısal olarak daha büyük bir yer kaplamaktadır.

Sonuç

I. İustinianus'un kendisine yakın yeğeni I. İustinianus'u başkent Constantinopolis'e çağırmasıyla birlikte, I. İustinianus'un imparatorluk merkezindeki faaliyetleri dolaylı olarak başlamış bulunuyordu. Özellikle imparatorluk yönetiminde amcasının yanında olan ve yine I. İustinianus tarafından 527 yılında eş imparator ilan edilmesiyle önü açılan I. İustinianus aynı yıl amcasının ölümüyle tek imparator olmuştur. Özellikle I. İustinianus Dönemi'nde imparatorluğun her köşesinde birçok yapının onarılmasını sağlayan I. İustinianus'un sanat ve mimariyi doğrudan desteklemesi, 6. yüzyılın bir dönüm noktası olmasını sağlamıştır. Bizans halkı, Roma gladyatör dövüşlerinden gelen adrenalin tutkusunu, başkent Constantinopolis'te hipodromda yapılan araba yarışlarıyla sürdürmekteydi. Bu sebeple önceleri Maviler, Yeşiller, Beyazlar ve Kırmızılar olmak üzere dört guruba bölünen halk kısa süre sonra sadece Maviler ve Yeşiller gruplarını destekleyerek hem yarışlarda hem de toplumsal olaylarda etkili olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak basit bir olaydan dolayı Constantinopolis valisinin Mavilerden ve Yeşillerden birer kişinin idam edilmesine karar vermesiyle, temsilciler Hipodromda İmparator İustinianus'dan bu kişileri affetmesini istemiştir. I. İustinianus'un olumsuz yanıtı sonucunda Hipodromda çıkan isyan ve ayaklanmalar kente taşmış; Hipodrom, İmparatorluk Sarayı'nın bir bölümü, Zeuksippos Hamamı ve özellikle Büyük Kilise (Megala Ecclesia) olarak bilinen II. Hagia Sophia Kilisesi yanmıştır. Toplumsal bir ayaklanmanın kent dokusuna verdiği ciddi hasar ve imparatorluk gücüne düşüreceği gölge sebebiyle I. İustinianus ordu komutanı aracılığıyla ciddi bir kıyım yaptırarak Nika İsyanı'nı bastırmıştır. Ancak öncelikle hipodromda ve kent genelinde ayaklanmanın bastırılmasında halk içinden birçok kişinin hayatını kaybetmesi I. İustinianus'a ve orduya ciddi bir tepki doğmasına da sebep olmuştur. Gücün sahibi imparatorluk ve ordunun karşısında bir süre tepki gösteremeyen halkın sıkıntılarını imparatorun tarihçisi Prokopius, yazdığı Gizli Tarih metinlerinde kısmen değinmek suretiyle

⁴⁸ Treadgold-Treadgold 1997, 712; Alchermes 2005, 346.

⁴⁹ Karydis 2012, s. 524

⁵⁰ Mango 2006, 127.

dile getirmiş ancak imparatorun en yakınındakilerin bile bir şey söylemeye korktuğunu ifade etmiştir. Maviler ve Yeşillerin dolayısıyla onları destekleyen halkın da birleşerek imparatora karşı ayaklanması idari yönetimi zorlasa da ordunun desteğiyle üstesinden gelinmiştir. Ancak bu toplumsal olayların imparatorluğa zarar vermesine rağmen I. Iustinianus bu olumsuz durumu kendi lehine çevirerek kent dokusuyla ilgili önemli fikirlerini uygulama fırsatı bulmuştur. Bunun sonucunda halkın da her şeye rağmen inanç bağlamında desteğini alabileceği günümüzdeki Hagia Sophia Kilisesi'nin tüm ihtişamıyla kısa sürede inşa edilmesini sağlamıştır. I. Iustinianus'un bu noktada Hagia Sophia Kilisesi için temelde matematikçi ve fizikçi olan mimarlar Anthemios ve Isidoros'a görev vermesi stratejik bir adım olmuştur. Özellikle mimarlığın dışında farklı bilimlere sahip iki mimarın girişimleriyle ve çalışmalarıyla öncül yapılardan da alınan pratik bilgiyle mevcut plan tipi bazilikal düzenin kubbeli bazilikaya dönüşümü sağlanmıştır. Aynı tarihlerde inşa edilen Hagia Eirene Kilisesi ile karşılaştırıldığında, Hagia Eirene Kilisesi'nde bazilikal yönelimin daha ağır basarken Hagia Sophia Kilisesi'nde ise bazilika içinde merkezi mekân algısının daha ağır basması söz konusudur. Bazilika içinde merkezi mekân algısının ön plana çıktığı Hagia Sophia Kilisesi iki yıl farkla çağdaşı ve öncülü olan Sergios-Bacchos Kilisesi ile karşılaştırıldığında Hagia Sophia Kilisesi'nin prototipi niteliğinde görünmektedir. Gelgelelim Sergios-Bacchos Kilisesi'nde merkezi bir naos söz konusuysen Hagia Sophia Kilisesi'nde batıdan doğuya yönelimin vurgulandığı bazilikal görünümün devam ettiği ancak naosun merkezi bir kubbe ile iki yarım kubbe ve geniş eksedraların uyumuyla bazilikal izlenimin zayıflatılması söz konusu olmuştur. Başkent mimarisindeki yoğun faaliyetlere ek olarak, I. Iustinianus Dönemi'nde yaptırdığı onarımların yanı sıra başkent mimarisindeki önemli etkileriyle birlikte I. Iustinianus Dönemi Bizans dini mimarisinde merkezi kubbeli kiliselerin özellikle tek tanrılı dinlerdeki evrensel hâkimiyet ve yönetim kavramını simgesel olarak tamamlayan öncü bir adım olmuştur. İmparator Iustinianus'un Hıristiyanlığı evrenselleştirme ve imparatorluk sınırlarında tek din haline getirme idealleriyle bir paralellik kurulmakla birlikte, dini-politik açılardan kendi gücü altında tek hâkimiyet ve tek inanç düşüncelerini de vurgulayan bir girişim olarak sembolik bir anlam yüklenebilir.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author declare no conflict of interest.

Kaynakça

- Alchermes, J. D. 2005, "Art and Architecture in The Age of Justinian", M. Mass içinde, *Age of Justinian*, Cambridge: Cambridge University Press, 343-375.
- Bardill, J. 2000, "The Church of Sts. Sergius and Bacchus in Constantinople and the Monophysite Refugees", *Dumbarton Oaks Papers*, 54, 1-11.
- Daskas, B. 2015. "The Holy Apostles: Visualizing a Lost Monument, The Underwood Drawings, The Ground Plans. A. Friend, G. Downey, F. Gargova, & B. Daskas içinde, "The Holy Apostles Visualizing a Lost Monument", 19-24, Washington DC: Dumbarton Oaks.
- Deichmann, F. W. 1976, "Ravenna, Hauptstadt Des Spätantiken Abendlandes Kommentar, Plananhang", Cilt I-II, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Deliyannis, D. M. 2010, "Ravenna in Late Antiquity." Cambridge: Cambridge University Press.
- Düzgüner, F. 2004, *Iustinianus Dönemi'nde İstanbul'da Yapılar: Procopius'un Birinci Kitabının Analizi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Grand, M. 2000, “Roma'dan Bizans'a İ.S. Beşinci Yüzyıl”, İstanbul: Homer Kitabevi.
- Gregory, T. E. 2011, “Bizans Tarihi”, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Harrison, M. 1986, *Excavations at Saraçhane in Istanbul: The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones and Molluscs*, Princeton.
- Harrison, M. 1989, “A Temple for Byzantium, The Discovery and Excavation of Anicia Juliana's Place Church in Istanbul.”, London: University of Texas Press.
- Karydis, N. 2012, “The Vaults of St. John the Theologian at Ephesos: Visualizing Justinian's Church.” *Journal of the Society of Architectural Historians*, 4/71, 524-551.
- Levtchenko, M. V. 1999, “Kuruluşundan Yıkılışına kadar Bizans Tarihi”, İstanbul: Özne Yayınları.
- Mabeyinci, P. 2018, *Ayasofya'nın Betimi*, (S. Rifat, Çev.) İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Mainstone, R. J. 2001, *Hagia Sophia Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, New York: Thames & Hudson.
- Mango, C. 2006, *Bizans Mimarisi*, Ankara: Rekmay Ltd. Şti.
- Mango, C., - Ševčenko, I. 1961, “Remains of the Church of St. Polyuktos at Constantinople. Dumbarton Oaks Paper”, 15, 243-247.
- Martinelli, P. A. 1975, “Tradizione e Rinnovamento nelle Sculture della Base dell'obelisco di Teodosio a Constantinopoli. (U. D. Ravennati, Dü.) *Corsi di Cultura Sull'Arte Ravennate e Bizantina* (39), 47-62.
- Millingen, A. V. 1912, *Byzantine Churches in Constantinople*, London: Macmillan and Co.
- Müller-Wiener, W. 2001, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Nur, Y. B., & Özer, Y. S. 2017, “Temporality and Memory in Architecture: Hagia Sophia”, *International Journal of Architecture & Planning*, 60-76.
- Ostrogorsky, G. 2006, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Roth, L. M. 2006, *Mimarlığın Öyküsü*, İstanbul: Kabalcı.
- Treadgold, I. A., & Treadgold, W. 1997, “Procopius and the Imperial Panels of S. Vitale”, *The Art Bulletin*, 79/4, 708-723.
- Vasiliev, A. A. 1943, *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara: Maarif Matbaası.

Görsel Kaynakları

- Res. 1: Mainstone, 2001, s. 234-235.
- Res. 2: Ostrogorsky, 2006, 65.
- Res. 3: <https://cdn.listelist.com/wp-content/uploads/2022/04/atli-araba-yarisilari-2.jpeg> (07.04.2024)
- Res. 4: Martinelli, 1975, s. 49.
- Res. 5: Mainstone, 2001, s. 234.
- Res. 6: Harrison, 1989, s. 129, fig. 169.
- Res. 7: Millingen, 1912, s. 81, fig. 23-24.
- Res. 8: Kesitler: Mainstone, 2001, s. 275, 277; 3D Model: Nur & Özer, 2017, s. 69.
- Res. 9: Mainstone, 2001, s. 350.
- Res. 10: <https://orthochristian.com/70070.html>
- Res. 11: Kaya, E. Arşivi.
- Res. 12: Kaya, E. Arşivi.

Res. 13: Müller-Wiener, 2001, s. 113.

Res. 14: Kaya, E. Arşivi.

Res. 15: MS.BZ.019-BF.F.1993.F2831, Doaks.

Res. 16: Paris Bibliotheque Nationale,

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55013447b/f18.item#> (12.03.2024)

Res. 17: Deliyannis, 2010, s. 149.

Res. 18: Deliyannis, 2010, s. 262.

Res. 19: Deichmann, 1976, pl. 37-38.

Res. 20: <https://www.ravennamosaici.it/wp-content/uploads/2018/12/Basilica-di-San-Vitale-8.jpg> (07.04.2024)

Res. 21: <https://www.ravennamosaici.it/wp-content/uploads/2018/12/Basilica-di-San-Vitale-9.jpg> (07.04.2024)

Res. 22: <https://ravennamosaici.it/wp-content/uploads/2018/12/Basilica-di-San-Vitale-5.jpg> (07.04.2024)

Res. 23: Karydis, 2012, s. 524.

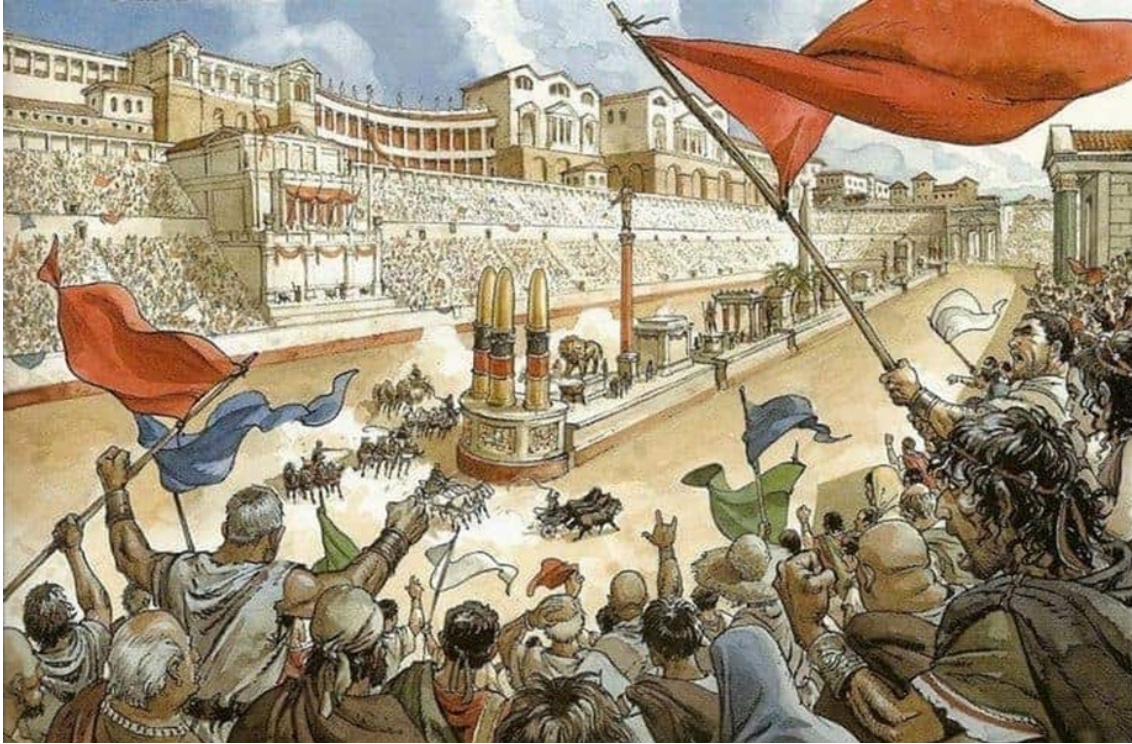
Resimler

Res. 1: İmparator I. Iustinianus ve Theodora

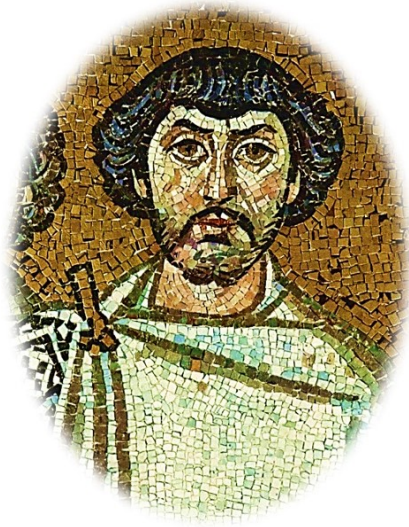
Res. 2: Iustinianus Döneminde İmparatorluk Sınırları

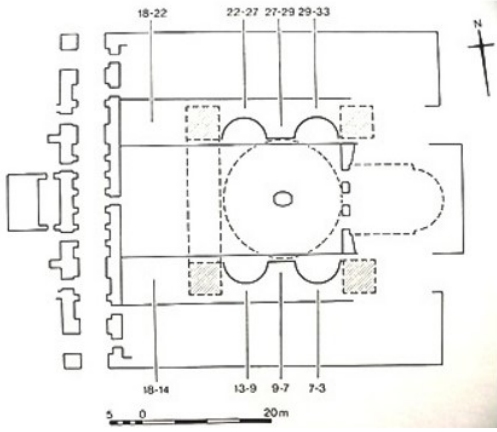
Res. 3: Hipodrom At Arabası Yarışları

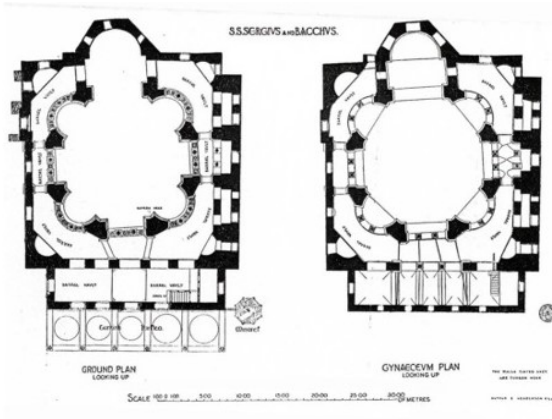
Res. 4: Locasında Oturan Iustinianus

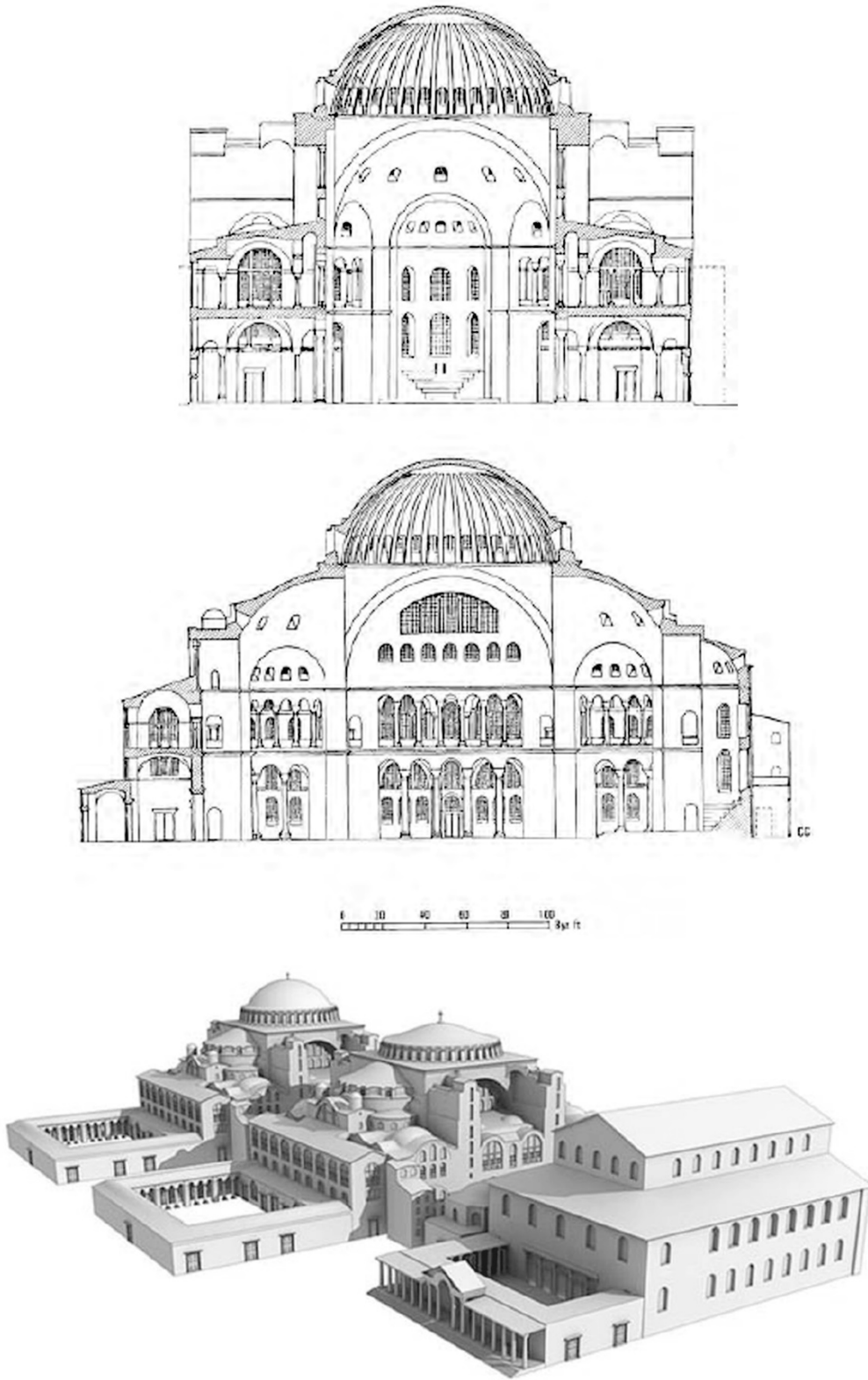
Res. 5: Komutan Belisarius

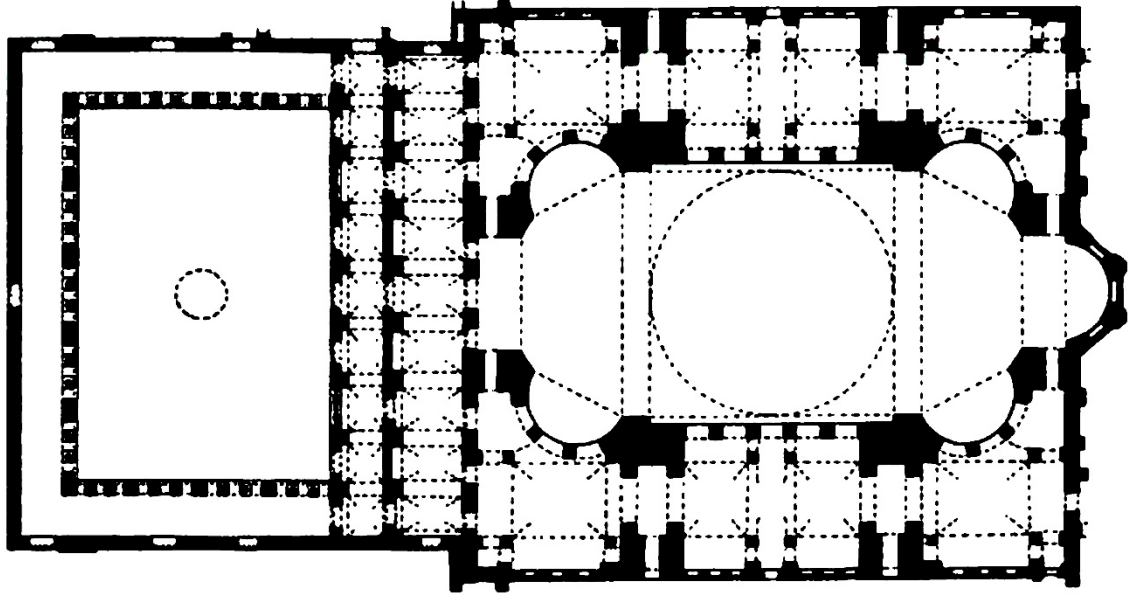
Res. 6: Aziz Polyeuktos Kilisesi (524-527)

Res. 7: Sergios Bacchos Kilisesi (527-536)

Res. 8: Hagia Sophia Kilisesi inşa evreleri (360-404-532)

Res. 9: Hagia Sophia Kilisesi Planı (532)

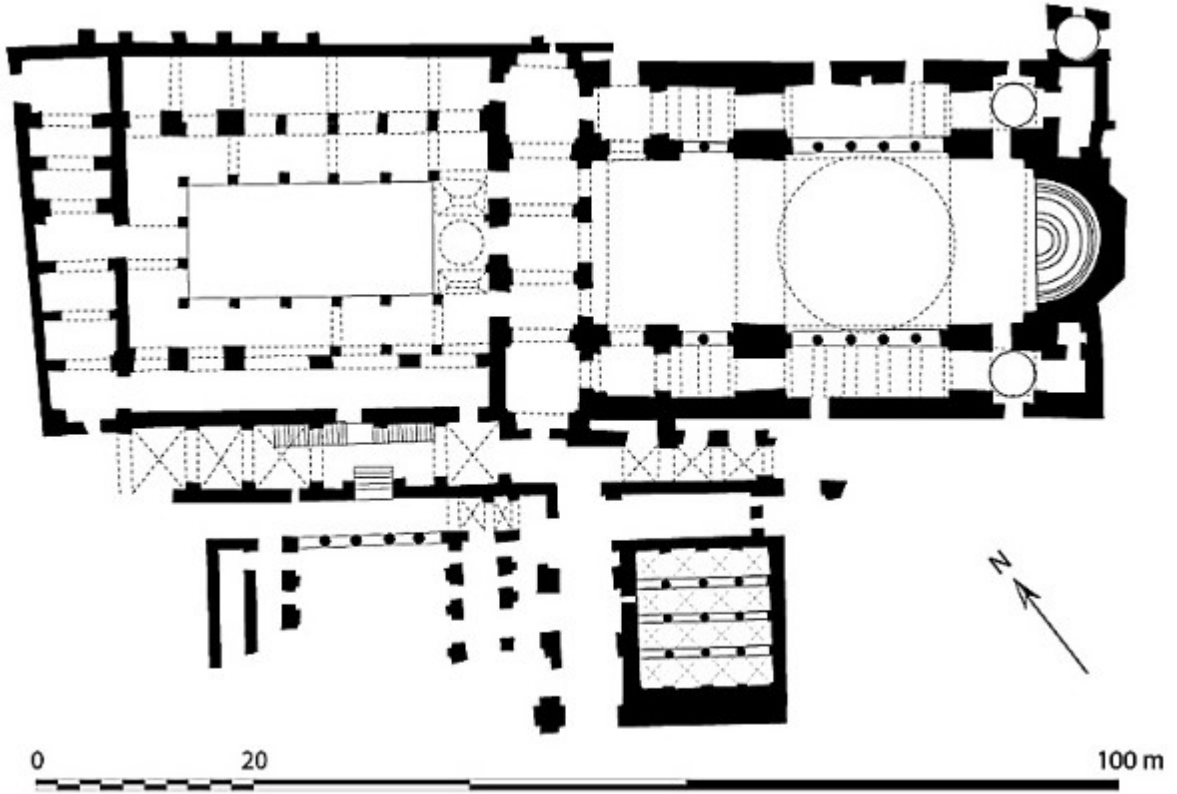
Res. 10: Ioannis Chrysostomos (6. yy.)

Res. 11: Meryem ve Emanuel İsa Tasviri, Hagia Sophia Kilisesi (867)

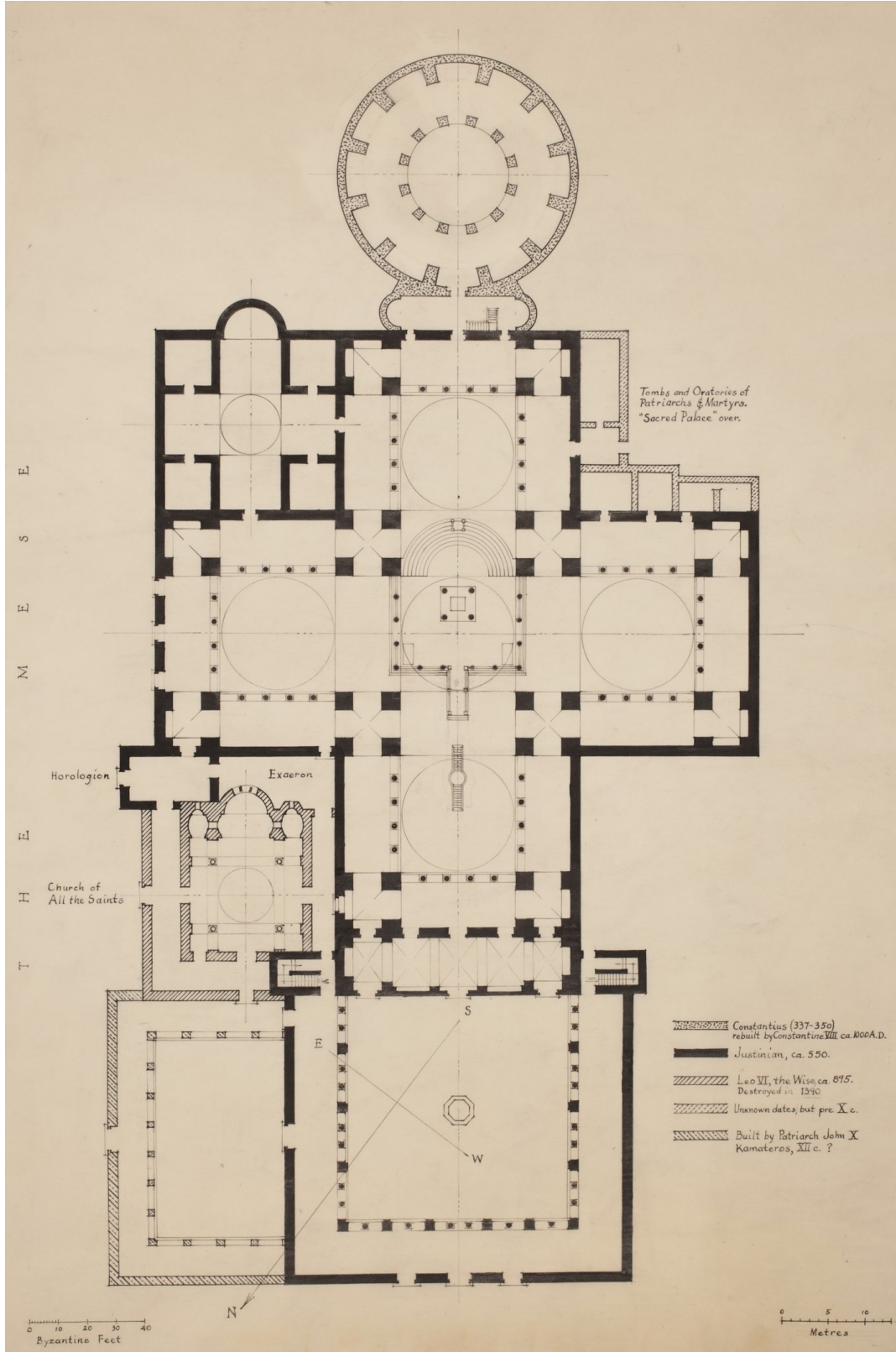
Res. 12: İmparator Konstantin ve I. Iustinianus, İstanbul ve Hagia Sophia'nın maketini Hz. Meryem ve Hz. İsa'ya sunarken (976-1025)

Res. 13: Hagia Eirene Kilisesi Plan (532)

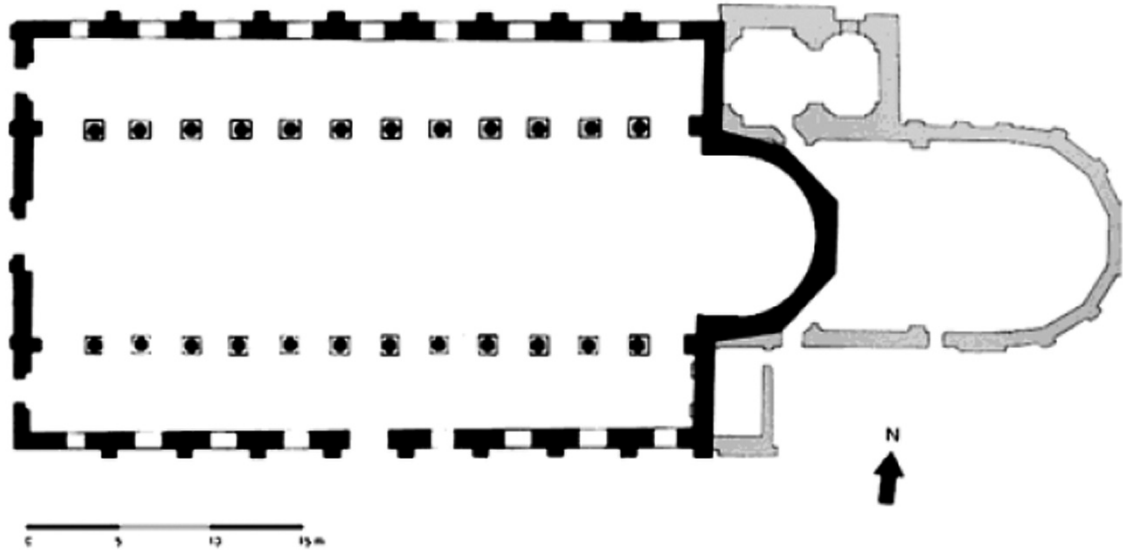
Res. 14: Hagia Eirene Kilisesi Apsise Bakış

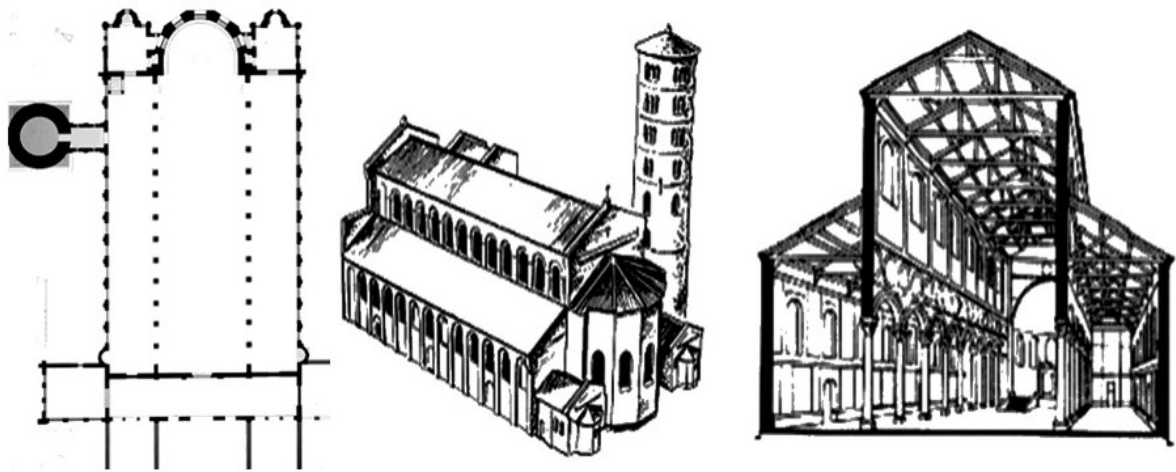
Res. 15: Constantinopolis Kutsal Havariler Kilisesi Muhtemel Planı (6. yy.)

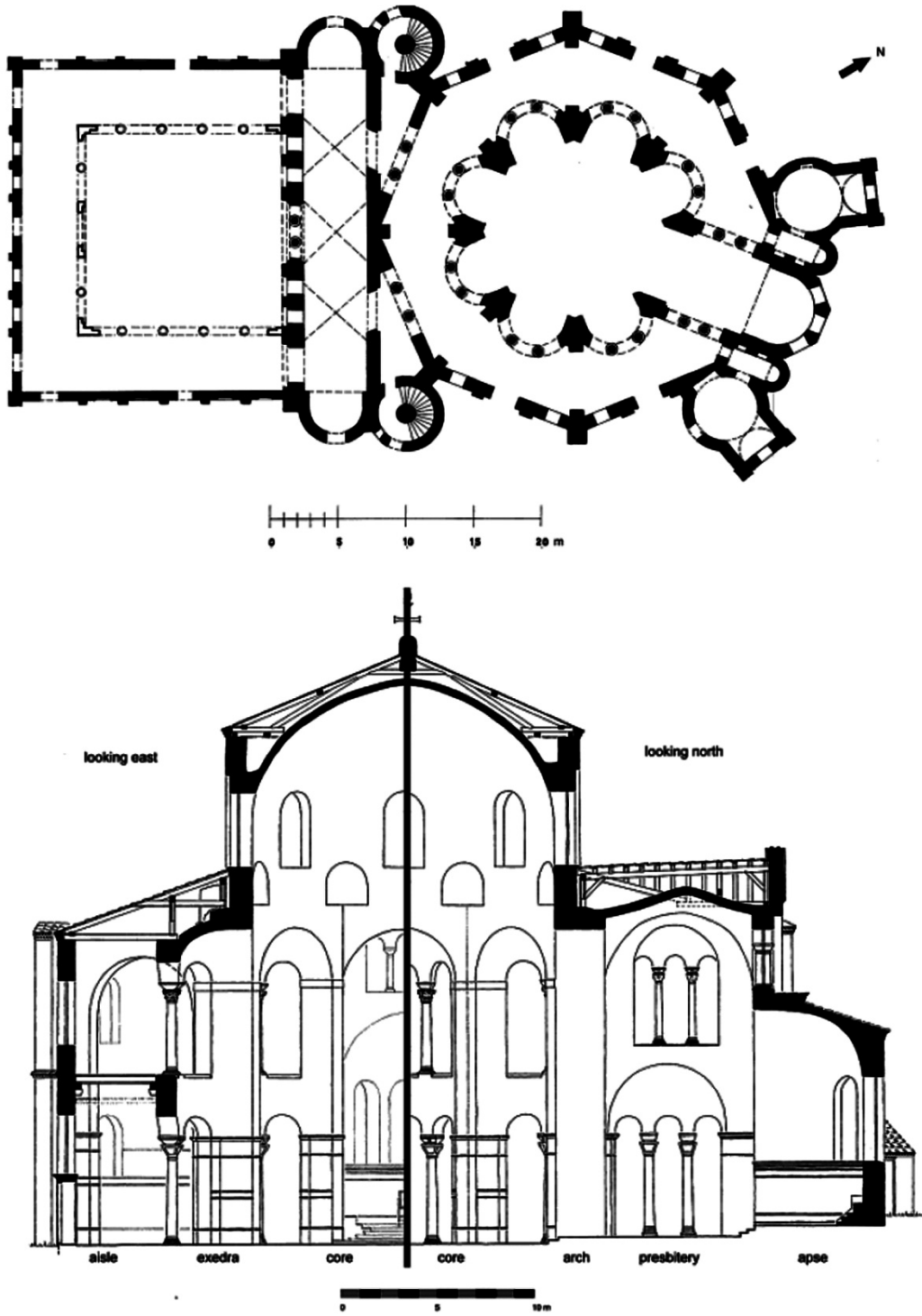
Res. 16: İstanbul Kutsal havariler Kilisesi Tasviri, Paris Bibliotheque Nationale (1100-1150)

Res. 17: San Apollinare in Nuovo Plan (530)

Res. 18: San Apollinare in Classe (539-549)

Res. 19: Ravenna San Vitale Kilisesi (547)

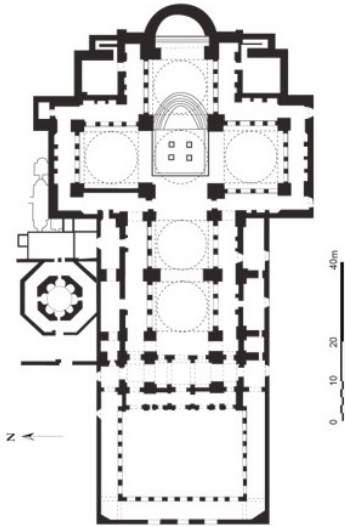
Res. 20: Ravenna San Vitale Kilisesi (547), İmparator I. Iustinianus, Kilise Din Adamları ve Saray Maiyeti

Res. 21: Ravenna San Vitale Kilisesi (547) İmparatoriçe Theodora, kilise azizeleri ve saray maiyeti

Res. 22: Ravenna San Vitale Kilisesi (547), Apsis Yarım Kubbesi

Res. 23: Efes Aziz Ioannes Kilisesi (6. yy)